

ЗМІСТ

Інтродукція
Про кохання
й наукову
добročесність
4

Розділ 1
Жан-Клод
8

Розділ 2
Валентина
Дмитрівна.
Ляля
28

Розділ 3
Україна
48

Розділ 4
Мистецтво
66

Розділ 5
Малевич
104

Біографії
116

Іменний
показчик
122

Подяки
126

Валентина Васютинська-Маркаде і Жан-Клод Маркаде — французьке подружжя мистецтвознавців із незвичайною особистою й науковою історією. Жан-Клод Маркаде — відомий у світі фахівець із російського й українського авангарду, видатний дослідник творчості Казимира Малевича, котрий обстоює важливість українського періоду у світогляді та мистецтві художника. Валентина Васютинська-Маркаде — авторка першої на Заході мистецтвознавчої монографії «Art d'Ukraine» (1990), яка вийшла французькою мовою у швейцарському видавництві «L'Âge d'Homme».

Він француз із невеличкого селища Мускардес (історична область Гасконь, нині регіон Нова Аквітанія), 1937 року народження, походить із родини дрібних буржуа, батьки симпатизували соціалістам. Вона біженка родом з Одеси, 1910 року народження, дворянка. До більшовицького перевороту 1917 року — дівчинка з багатой родини землевласників на Півдні України, після революції — емігрантка, яка закінчила початкову католицьку школу в столиці Болгарії, гімназію в Чехії, але вищої освіти не здобула, бо мала їхати в Париж доглядати за хворою матір'ю, заробляла рукоділлям (як добре, що дівчат із хороших сімей, зокрема дворянських, навчали плести, вишивати, малювати тощо) і працювала на низькооплачуваних роботах.

Коли вони зустрілися в ліцеї імені Монтеск'є в Бордо, його як неслухняного учня вже вигнали з ліцею імені Монтеня і з навчального закладу Братів християнської школи, а вона після розлучення з першим чоловіком нарешті здобула вищу освіту — у 35 років — і отримала місце асистентки вчителя російської мови. «Школярем я повертався з її музичних домашніх вечорів у захваті, тому що мій дрібнобуржуазний світ був зовсім нецікавий, а її — я не тлумачив його як російську екзотику — це був цілий світ культури, музики, літератури. І моя зла бабуся (по материній лінії) казала: «Ну, якщо тобі так подобається у мадам Васютинської, ти можеш у неї залишитися спати», — сміючись, розповідав Жан-Клод. Ні про що «таке» учень ліцею імені Монтеск'є не думав, йому було цікаво спілкуватися з освіченою вчителькою, він багато їй розповідав, писав листи й гадки не мав, що може закохатися. Однак це була таки фатальна зустріч, яка стала поворотною для обох: далі вони пішли разом і дорога привела їх у мистецтвознавство.

Як каже український друг Маркаде, мистецтвознавець Дмитро Горбачов, Жан-Клод у неї закохався з двох причин: вона вчила російської мови й співала українських пісень у Сорбонні, що було нетипово. У 1955 році мадам Васютинська повернулася до Парижа — вона прагнула наукової кар'єри. А Жан-Клод до 21 року жив у Бордо, на філології в місцевому університеті вивчав грецьку, латину й французьку, російську мову практикував у листуванні з Валентиною. У Парижі Валентина Дмитрівна викладала російську мову в Школі східних мов і писала дисертації: тоді у Франції їх писали дві, як у нас донедавна. Перша — «Оновлене російське образотворче мистецтво, 1863–1914» — знайомий матеріал, зрозуміла історія для емігрантки з Російської імперії. Друга — «Внесок у вивчення українського образотворчого мистецтва», яка стала основою для монографії «Art d'Ukraine», — потребує пояснення: чому раптом дослідниця російського мистецтва покинула знайоме, пропрацьоване наукове поле та з нуля почала вивчати новий для себе матеріал? Коли стався поворот у науковому світогляді подружжя Маркаде? Коли Валентина й Жан-Клод розгледіли в усталеному мистецтвознавчому дискурсі фактологічні розбіжності та ідеологічні шпарини й почали креслити на світовій мистецькій карті українські контури, маркувати українські цінності, ідентичність, колір, традицію?

Сам Жан-Клод вважає, що це відбулося після їхньої першої з Валентиною поїздки в Україну 1968 року і знайомства з Дмитром Горбачовим, котрий тоді працював зберігачем фондів

у Державному музеї українського образотворчого мистецтва (нині — Національний художній музей України). Горбачов показав новим знайомцям не лише роботи «формалістів» у своєму музеї, а й сценічний авангард у Музеї театрального, музичного і кіномистецтва України, познайомив з колекціонерами Юрієм Івакіним та Ігорем Диченком, у збірках яких були чудові зразки українського художнього авангарду.

«Повернувшись у Париж, ми дізналися, що Дмитра Омеляновича звільнили з українського музею. Ця новина нас засмутила, позаяк ми усвідомили, що великою мірою причиною цього інциденту були ми. Тому Валентина Дмитрівна, яка після магістерської дисертації мала намір працювати далі над докторською, вирішила присвятити своє дослідження вивченню українського мистецтва протягом століть, щоб виявити, у чому відмінність його від інших компонентів Русі», — писав Жан-Клод Маркаде в статті «Открыватель украинского материка». За його словами, рішення Валентини Дмитрівни мало протестний характер: її дисертація про українське мистецтво була своєрідною помстою за звільнення Горбачова з музею, персональною вендетою несправедливій радянській системі, жіночим свавіллям, якщо хочете. Бо до цієї історії Валентину Маркаде цікавили дві постаті в російському мистецтві як об'єкти майбутнього дослідження — Сергій Дягілев і Маріанна Верьовкіна. Можна навіть припустити, що якби в Києві пильні радянські чиновники не звільнили з роботи Горбачова за показ іноземцям забороненого мистецтва, французькі русисти й далі вивчали б російське мистецтво початку ХХ століття й не підозрювали б про існування ідеологічних схем у мистецтвознавчій науці.

Дмитро Горбачов розповів свою версію знайомства з подружжям Маркаде: «Валентина Дмитрівна писала кандидатську дисертацію про російський живопис до 1914 року, і їй був потрібен каталог виставки "Ланка", яка проходила в Києві 1908 року і на якій виставляли свої роботи Бурлюк, Богомазов, Екстер, Ларіонов та інші. У Москві Маркаде пішли до Харджієва, а той каже: не було такого каталогу! Харджієв і справді був енциклопедист, геній, але надто перебільшував свої знання. Тоді вони заочно звернулися до Юрія Івакіна, визначного київського колекціонера, який збирав український і російський авангард, а він каже: запитайте в Горбачова, він працює в музеї. А в музеї якраз був цей каталог, навіть у кількох примірниках. Він невеличкий, я взяв його і переписав від руки своїм поганющим почерком, але чітко. Московський приятель Маркаде Максим Архангельський забрав цей каталог, відтак вони були вдячні мені, переказували вітання. А коли переганяли свою машину з Одеси до Москви через Київ 1968 року, то вирішили зі мною познайомитися. Прийшли до мого так званого кабінету, без вікон, з перехнябленими дверима — на цей музей грошей завжди шкодують, а якраз перед тим я з Російського музею переніс малюнки Богомазова. У Російському музеї вони були в спецфонді, ба навіть анонімні, а я ж знаю манеру Богомазова, блискуча річ, тож попросив колег віддати ці малюнки, мовляв, навіщо вам ця морока зі спецфондом, і через Міністерство культури погодили передачу.

Коли зайшли Маркаде, у мене на столі лежав геніальний малюнок Богомазова "Пожежа в Києві". Валентина Дмитрівна привіталася, й одразу в неї була реакція на Богомазова, каже: "Це ж рівень Боччоні". Вона ще не знала Богомазова, але побачила малюнок і порівняла його з найкращим футуристом світу. Запитують: "А хто це? — Богомазов. — А можна ще щось подивитися? — Та це ж у фондах у нас..." І я до директора: "От із Парижа приїхали науковці, хочуть подивитися". Він каже: "Це у міністерства треба питатися, але міністерство не дозволить. Знаєте що зробіть? Нехай вони стоять у коридорі, а ви вдавайте, що переносите картини з одного сховища до іншого. Робіть це повільно, щоб вони могли роздивлятися". І я, значить, так переносив — одну ногу піднімаю, другу. А вони дивляться. Що їх ще вразило? Пальмов. "Слухайте, який художник! От би його зараз у Париж. — сказала Валентина Дмитрівна. — бо наші художники надто регулятивні. Для них концепт важливий, вони за нього тримаються, а свободи нема. А в Пальмова мистецтво і дуже новочасне, і шире по-дитячому".

Тоді я повів їх по колекціях: у Івакіна були, у вдови Богомазова, яка жила біля художнього інституту. Потім я їм розповів, що Богомазов ще й геніальний теоретик, вони теж цим зацікавилися. Так що вони тоді відкрили для себе і Богомазова, і Петрицького, і Пальмова. Далі ми листувалися. Валентина Дмитрівна готувала свою книжку вже про український живопис, я таємно надсилав їй маленькі слайди, у деяких незрозуміло, де верх, де низ, і так їх і репродуковано неправильно — я ж не тримав коректуру. Наступного разу вони знову приїхали до Києва і кажуть: "Ви знаєте, ми хотіли б подивитися костюми Екстер у театральному музеї і Петрицького", — бо ці імена були їм уже відомі. Я подзвонив директрисі театального музею і кажу: "Тут мої друзі приїхали з Москви... (Ну, вони ж із Москви таки приїхали.) Можна подивитися ескізи костюмів Екстер? (Їх тоді в експозиції взагалі не було.) І Петрицького". Дозволила. А з ними ще була їхня приятелька, французька баронеса. Вони чомусь її взяли, не зовсім розуміли, що все це підпільно. І директриса показує нам ці геніальні роботи світового рівня, які ніхто не знає, які лежать десь там у затертих теках. І баронеса не втрималася і каже: "Mon Dieu!" А директриса одразу: "Так это что, эмигранты? Я бы их не пустила!" І тут-таки написала доповідню. Але я її не засуджую, тому що вона себе підстрахувала. Я ж її справді не попередив, що привів іноземців».

Бути русистом у західній науці не складно, україністом — досі екзотично, а книжка Валентини Маркаде «Мистецтво України» 1990 року стала маленькою революцією. Докторка мистецтвознавства зі США, дослідниця східноєвропейського і українського модернізму Мирослава Мудрак лише одного разу зустрічалася з Валентиною Маркаде. Пані Мудрак розповідає, що її науковий керівник, американський славіст Джон Боулт, завжди прихильно ставився до художників — українців за походженням, і високо цінував дослідження Валентини Маркаде. Тож, отримавши грант на вивчення творчості бойчуків у Парижі, Мирослава Мудрак хотіла неодмінно зустрітися з Валентиною Дмитрівною. «Я подзвонила, і Валентина запросила мене в гості. Я хотіла познайомитися, бо її книжка всеохопна, вона могла б мені щось порадити, я сподівалася, що вона допоможе мені сконтактуватися з тими, хто знає, де працював Михайло Бойчук, але таких людей вона не знала. Так що я не змогла через ту зустріч потрапити в нові кола. Це попросту вийшла приємна зустріч. Пригадую, що Жан-Клод жив в іншій квартирі — або через двері, або поверхом вище. А вона приготувала гарний стіл, слов'янський, і там був такий лютий часник (сміється, — В.К.). Потім прийшов Жан-Клод, був Євгеній Ковтун, біля мене сидів якийсь молодий чоловік, і ми мали приємну розмову при столі. Вони всі розмовляли по-російськи, але мене розуміли — я тільки українською мовою з ними говорила, і Ковтун був дуже позитивно налаштований, що я українка. Валентина мені видавалася жінкою спокійною, розумною. Вона великої кості, і виглядала, як королева, у своєму домі, у своїй сфері, своїй роботі: впевнена, спокійна. Вона не грала роль господині, і водночас усе було смирно, привітно. Розмови не були на якісь глибокі теми, я думаю, її захоплювало те, що хтось далі захоплюється українським мистецтвом і що нове покоління буде перебирати на себе цю роботу. Вона вже трошки старшою була. Я тільки пригадую, що вона дуже ввічлива була і приємна. Шляхетна жінка. Пізніше довідалася, який вона мала шлях: що це не було їй легко, вона боролася за цю тему, щоб поставити українське мистецтво, зокрема модернізм, на окремом місці від російського».

Із Жаном-Клодом Маркаде я познайомилася 2013 року. Тоді саме у видавництві «Родовід» вийшов український переклад його монографії «Малевич», книжка здобула Гран-прі львівського Форуму видавців і автор приїхав в Україну на презентацію. Засновниця й директорка «Родоводу» Лідія Лихач запропонувала мені зробити інтерв'ю з Жаном-Клодом. Я вже знала, що Маркаде відмовив іншому журналістові, і це бентежило. Хтозна, що тут спрацювало: може, сентимент до імені Валентина, може, йому заімпував мій природний стан — я люблю слухати гарних оповідачів, але Жан-Клод погодився. І вже в червні 2014 року ми з ним п'ять днів поспіль говорили в його будинку в маєтку «Ле Пам» посеред семи з половиною гектарів лісу, який дістався в спадок від батьків. Снідали по-французьки — тостами